

למשמעות הכינוי "ארץ זבת חלב ודבש" - עיון בפרשנות

הביטוי "זבת חלב ודבש" נזכר שש עשרה פעמים בתורה וחמש פעמים בשאר ספרי התנ"ך.¹ בכל הפעמים, פרט לאזכור אחד,² הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" מתייחס לארץ ישראל. במאמר זה ברצוני לרכז כמה מן ההסברים השונים שניתנו במרוצת הדורות לביטוי "ארץ זבת חלב ודבש", החל מפירושים שעלו במקורות תנאיים ועד להסברים של חוקרים והוגים בני זמננו. אנסה להציג פירושי פשט בצד פירושים דרשניים, אנתח את הפירושים השונים ואבאר את העדפתי לחלק מהם.

א. "ארץ זבת חלב ודבש" במקרא - סקירה כללית

ממספר כתובים ברור שכינויה של ארץ ישראל "ארץ זבת חלב ודבש" מעמיד את שבחה של הארץ לעומת ארץ מצרים: "וארד להצילו מיד מצרים ולהעלתו מן הארץ ההוא אל ארץ טובה ורחבה אל **ארץ זבת חלב ודבש**..." (שמות ג', ח). וכן בהמשך הפרק: "ואמר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני והחתי והאמרי והפרזי... אל **ארץ זבת חלב ודבש**" (שם, יז).

מוטיב זה מוצג באופן מיוחד במינו בדברי קרח ועדתו. הם מכנים דווקא את ארץ מצרים ארץ "זבת חלב ודבש": "המעט כי העליתנו מארץ **זבת חלב ודבש** להמיתנו במדבר כי תשתרר עלינו גם השתרר" (במדבר ט"ז, יג), ובהמשך דבריהם טוענים הם שארץ ישראל אינה כזאת: "אף לא אל **ארץ זבת חלב ודבש** הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וכרם העיני האנשים ההם תנקר לא נעלה" (שם, יד).

על תיאורם של אנשי קרח ניתן לומר בפשטות, שמתוך רצונם לתקוף את משה מסלפים הם את המציאות ומכנים דווקא את ארץ מצרים ארץ "זבת חלב ודבש", כנגד המשמעות המקובלת בתנ"ך.

1. בתורה: שמות ג', ח, יז; י"ג, ה; ל"ג, ג; ויקרא כ', כד; במדבר י"ג, כז; י"ד, ח; ט"ז, יג, יד; דברים ו', ג; י"א, ט; כ"ו, ט; טו; כ"ז, ג; ל"א, כ. בנ"ך: יהושע ה', ו; ירמיהו י"א, ה; ל"ב, כב; יחזקאל כ', ו, טו.
2. במדבר ט"ז, יג. דיון על כך ראה להלן.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

נ' הראובני מפרש את פשר השימוש בביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" בדברי עדת קרח.³ לטענתו ארץ מצרים בכללה אינה ראויה לכינוי "ארץ זבת חלב ודבש", אך ארץ גושן בה ישבו בני ישראל, היא אכן "ארץ זבת חלב ודבש", שהרי נאמר עליה: "ויתן להם אחזה בארץ מצרים במיטב הארץ בארץ רעמסס..." (בראשית מ"ז, יא). לדעתי, הסבר זה מוקשה שכן אין הוא הולם את ההקשר כולו. הוא יכול אולי להסביר את דברי עדת קרח שהועלו מ"ארץ זבת חלב ודבש", אך לא את טענתם שארץ כנען אינה כזאת.

מקור נוסף בו מיוחס לארץ ישראל הכינוי "ארץ זבת חלב ודבש", הוא דבריו של הנביא ישעיהו: "והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן. והיה מרב עשות חלב יאכל חמאה כי חמאה ודבש יאכל כל הנותר בקרב הארץ" (ישעיהו ז', כא-כב). מסתבר שבמקור זה שפע החלב והדבש הוא תוצאה ישירה של חורבן הארץ, שכן מדובר כאן בנבואת פורענות על צבאות אשור שיכבשו את הארץ ויגרמו לחורבנה: "והיה ביום ההוא יהיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה. בחצים ובקשת יבוא שמה כי שמיר ושית תהיה כל הארץ" (שם, כג-כד). כתוצאה מהחורבן ייהרסו השטחים המעובדים ובכל הארץ תעלה צמחיית בר, אשר תשמש מרעה לבקר. הדעת נותנת כי בנסיבות אלו פרחי הבר יתרבו ולדבורים יהיה שפע צוף ואף אפשרות לקנן בעצי המטע העזובים. חורבן זה יביא לכך שלשארית הפליטה בארץ יהיו שפע חלב ושפע דבש.

כיצד הפך התיאור של "ארץ זבת חלב ודבש" המציין ברגיל את שבחה וטובה של הארץ, להיות חלק מתיאור חורבנה?

נ' הראובני מסביר:

הביטוי 'ארץ זבת חלב ודבש' מתאר אזורים שאינם מעובדים בידי אדם והם מכוסים צמחיית בר. ביטוי זה סימל לבני ישראל את שפע הטוב (בארץ גושן ובארץ ישראל) כל עת שעיקר מחייתם היה על גידול צאן. אולם לאחר בירוא היערות וההתנחלות החקלאית הפך ביטוי זה עצמו לסמל של הרס האזורים המעובדים ואובדנו של עובד האדמה.⁴

קשה לקבל הסבר זה, משום שלפיו תיאור שבחה של ארץ ישראל הוא תיאור יחסי, אשר מתייחס רק לזווית הראייה של אנשי מקנה ולא לדמות המוכרת של עם ישראל שעסק בעבודת האדמה.

3. נ' הראובני, **טבע ונוף במורשת ישראל**, קרית אונו תש"מ, עמ' 22-27.

4. שם, עמ' 27.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בהמשך מאמרי אציג הסברים אחרים לביטוי "ארץ זבת חלב ודבש", שיאירו באור שונה את דבריו של הנביא ישעיהו.

ב. "ארץ זבת חלב ודבש" במדרש ובפרשנות

פרשנות הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" העסיקה כידוע את חכמינו. בספרות חז"ל נחלקו התנאים במשמעות של "ארץ זבת חלב ודבש". אביא כאן מחלוקת בנידון שתשמש אבן בניין לדיון להלן:

'ארץ זבת חלב ודבש'. ר' אליעזר אומר: 'חלב' - זה חלב הפירות, 'דבש' - זה דבש תמרים. ר' עקיבא אומר: 'חלב' - זה חלב ודאי, וכן הוא אומר: 'והיה ביום ההוא יטיפו ההרים עסיס והגבעות תלכנה חלב...' (יואל ד', יח), 'דבש' - זה דבש היערות, וכן הוא אומר 'ויבא העם אל היער והנה הלך הדבש' (שמ"א י"ד, כו) (מכילתא דרשב"י יג, ה, מהד' אפשטיין-מלמד עמ' 38).

הנה, גם לגבי חלב וגם לגבי דבש הוצעו הצעות פרשנות שונות, ומתברר שחכמים לא היו תמימי דעים בנידון. היו ללא ספק גם פירושים שהבינו את החלב והדבש במשמעותם הפשוטה והמקובלת, וכך אונקלוס מתרגם בכל מקום: "ארץ זבת חלב ודבש" - "ארעה עבדא חלב ודבש" (ארץ העושה חלב ודבש). מבחינה זו תואמת דעתו את דעת רבי עקיבא!

הדבש

אפתח בבירור מהותו של הדבש הנידון. ר' עקיבא סובר ש'דבש' הוא דבש הדבורים, ומכנהו - "דבש היערות", כפי שעולה מהכתוב שהביא: "וכל הארץ באו ביער ויהי דבש על פני השדה. ויבא העם אל היער והנה הלך דבש" (כלומר הדבש ניגר וזב על פני השדה; שמ"א י"ד, כה-כו). הדבורים מקננות בעצי היער ומייצרות שם דבש. הסבר זה אינו מתיישב עם הפרשנות המקובלת הרואה בדבש שבמקרא דבש פרות. לפרשנות זו עשויות להיות כמה הנמקות:

א. בין הפרות שנשתבחה בהם ארץ ישראל נזכר הדבש - "ארץ זית שמן ודבש" (דברים ח', ח). שאר המינים שנשתבחה בהם הארץ הם פרות העץ, וסביר להניח שגם הדבש אינו חורג ממכלול זה. אכן, לפי מסורת חז"ל ה'דבש' שנמנה בין שבעת המינים מתייחס לתמר.

ב. המרגלים השבים מתור את הארץ אומרים: "וגם זבת חלב ודבש הוא וזה פריה" (במדבר י"ג, כז). כהוכחה מביאים הם מפרי הארץ: "ענבים... ומן הרמנים ומן התאנים" (שם, כג), הסמיכות בין ה'דבש' שבביטוי וה'פרי' שבהמשך רומזת שאין זה דבש דבורים.

ג. כנראה שבתקופת המקרא עדיין לא גידלו בארץ דבורים לדבש בכמויות משמעותיות, ומקורו של דבש הדבורים היה ברובו מדבורי בר שהיו באזורים עזובים. סביר להניח שדבש בהקשרים של ברכה נתייחד לדבש פרות.⁵

כל זה עולה כמובן בקנה אחד עם הקביעות הידועות של חז"ל בנידון. הירושלמי ביכורים פ"א (סג, ע"ד), בדיונו על "ארץ זבת חלב ודבש" שבפרשת הביכורים (דברים כ"ו, ט), אומר "ודבש - אילו התמרים". גם רש"י בפירושו לשמות י"ג, ה כתב: "זבת חלב ודבש - החלב זב מן העצים והדבש זב מן התמרים ומן התאנים". כך אף מפרש רש"י את הכתוב: "כל שאר וכל דבש לא תקטיר" (ויקרא ב', יא) - "כל מתיקת פרי קרוי הדבש". ובדומה גם בדברי המכילתא שהובאה למעלה:⁶ "ודבש - זה דבש התמרים". כך נקבע אף במשנה בכורים פ"א מ"ג: "אין מביאין בכורים חוץ משבעת המינים, לא מתמרים שבהרים...", המבארת ש'דבש' שבפסוק הוא דבש התמרים ואוסרת להביא ביכורים מן התמרים שבהרים שאינם משובחים.

"ארץ זבת חלב" - חלב מן החי

רבי אליעזר מדבר במכילתא על "חלב הפירות", אך בפשטות 'חלב' הנזכר במקורות הנו חלב פשוט, וזוהי אכן דעת רבי עקיבא במכילתא "חלב - זה חלב ודאי". כלומר מדובר על כך שארץ ישראל היא ארץ מרעה והבהמות הגדלות בה שופעות חלב. כך משתמע מכמה ציורי ברכה בתלמוד הבבלי:

רמי בר יחזקאל איקלע לבני ברק, חזנהו להנהו עיזי דקאכלן תותי תאיני, וקנטיף דובשא מתאיני וחלבא טייף מנייהו ומיערב בהדי הדדי, אמר: היינו זבת חלב ודבש (כתובות קיא ע"ב).

תרגום: רמי בר יחזקאל הזדמן לבני ברק, ראה אותן עיזים שאוכלות תחת עצי התאנה, ונטף דבש מן התאנים וחלב נטף מהן ומתערבים זה בזה.

ההדגשה על שפע החלב של ארץ ישראל באה כניגוד לארץ מצרים, שלא היו בה שדות מרעה לצאן, ולכן החלב מן החי לא היה בה דבר נפוץ ועממי.⁷ כך הובן ה'חלב' ב"זבת חלב ודבש" על ידי פרשנים ראשונים ואחרונים, וכך גם אונקלוס בתרגומו,

5. בתקופת המשנה פשט גידול הדבורים והמונח 'דבש' בלשון העם התייחס לדבש הדבורים. כך מצינו במשנה נדרים פ"ו מ"ט: "הנודר... מן הדבש מותר בדבש תמרים..." ועיין ז' ספראי, 'גידול דבורים והפקת דבשן בתקופת המשנה והתלמוד', ישראל - עם וארץ ד, תשמ"ז, עמ' 224-211.

6. וכן בספרי דברים, פיסקא רצז, מהד' פינקלשטיין עמ' 316.

7. כך למדים אנו מהנימוק לשיבת בני ישראל בגושן: "כי תועבת מצרים כל רעה צאן" (בראשית מ"ו, לד). ועיין בביאורו של י' פליקס לביטוי "ארץ זבת חלב ודבש", בספרו טבע וארץ בתנ"ך, ירושלים תשנ"ב, עמ' 78, וכן בעולם התנ"ך, תל אביב 1993, שמות ג', ח, עמ' 38.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ובעקבותיו רש"י בפירושו, סוברים שה'חלב' הוא חלב מן החי. להבנה זו שותפים חוקרי טבע הארץ במקורות כמו י' פליקס ונ' הראובני.⁸

י' רוזנסון מציע את הפירוש הבא לתיאור הארץ כ"ארץ זבת חלב ודבש":⁹ החלב הוא החלב מן החי, והדבש הוא ביטוי כולל לדבש הפרות - "מדובר כאן בשפע ('זבת') פרי וחלב". אולם שפע מרעה ופרות רבים "עלולים להיות 'תרתי דסתרי', וכדי לקיימם בשלום זה בצד זה צריך אכן ברכה מיוחדת, אך זו לא תהיה סתם ברכת השפע, אלא ברכת שווי המשקל והאיזון וההדדיות". ברכה מעין זו בירך יעקב את יהודה: "אֶסְרִי לַגֶּפֶן עֵירָה [עִירוֹ קָרִי] וְלַשֶּׁרֶקָה בְּנֵי אֶתְנֹו כֶּבֶס בֵּינָן לְבָשׁוּ וּבָדָם עֲנָבִים סוּתָה [סוּתוֹ קָרִי]. חֲכָלִילִי עֵינַיִם מֵיָּן וּלְבָן שְׁנַיִם מִחֶלֶב" (בראשית מ"ט, יא-יב). על רקע זה מוסברת גם נבואת החורבן הנזכרת של ישעיהו. בנבואה זו ריבוי הצאן, המניב חלב רב, פוגע בשפע הפרי ובמיוחד בענבים הרגישים לנזקי הצאן. כאשר החקלאות נהרסת הצומח הטבעי משגשג ויש שפע של דבש דבורים. בנבואה זו מתאר אם כן הנביא מצב שבו מופר האיזון העדין, וריבוי המרעה הורס את החקלאות.

אם כן, דומה כי בתיאור ה'חלב' כחלב מן החי הוא פירוש על דרך פשוטו של מקרא. בנקודה זו ברצוני להעלות מספר קשיים שיש בהם כדי לערער על הנחה זו. חשוב לציין שקשיים אלו ניתנים ליישוב ושאיני סבור כי הם מחייבים לסטות מפירוש הפשט של חלב מן החי, אך קשיים אלו עשויים היו לעמוד ביסוד אותם פירושים שהלכו בדרך אחרת והקנו ל'חלב' הנידון משמעות חדשה!

מדוע דבש ולא יין?

אחרי החיטה והשעורה, שנמנו ראשונים בשבעת המינים, נראה שהגפן הייתה מצויה ביותר בין פרות הארץ. במקראות רבים מוצאים אנו תיאורים של כרמים שנפוצו ברחבי ארץ ישראל.¹⁰

כל כך הרבה יין היה ביהודה, עד שהכתוב מציין על דרך המליצה שיושבי האזור כיבסו ביין את בגדיהם: "כבס ביין לבשו ובדם ענבים סוּתָה [סוּתוֹ קָרִי]" (בראשית מ"ט, יא). אף שנחריב המגלה את אנשי יהודה מבטיח "ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם ארץ דגן ותריוש ארץ לחם וכרמים" (מל"ב י"ח, לב). כלומר אף שנחריב

8. י' פליקס, עצי פרי למיניהם - צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 36; נ' הראובני (לעיל, הערה 3), עמ' 23.

9. י' רוזנסון, 'כרמי יהודה בנבואות ישעיהו', בתוך: ח"ז ארליך (עורך), פרקים בנחלת יהודה - קובץ מחקרים בגיאוגרפיה הסטורית א, תשנ"ה, עמ' 47-51.

10. שופטים י"ד, ה; שם כ"א, כא; ירמיהו י"ב, י ועוד.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מציין שהמיוחד את ארץ ישראל הם הדגן (הלחם) והתירוש (כרמים). בנסיבות אלו היין נחשב כמאכל בסיסי כמו הלחם. אנו מוצאים את מלכי צדק מלך שלם מגיש לחם ויין לאברהם (בראשית י"ד, יח), הגבעונים מוליכים אתם לחם ונאדות יין (יהושע ט', יב-יג), ואף איש הלוי בגבעה מביא עמו לחם ויין (שופטים י"ט, יט).¹¹

מכל אלה עולה תמיהה מדוע התורה לא ציינה את היין, כאשר פירטה את שבחה של ארץ ישראל! מדוע בביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" נזכר דווקא דבש התמרים אשר נמנה אחרון בשבעת המינים? גם אם נניח שמדובר כאן בדבש צמחי אחר, ולא דווקא בדבש תמרים, עדיין העדר היין זועק לשמים! לכן מפליא שכאשר התורה דנה בשבחה של הארץ, היא אינה מזכירה את היין ומעדיפה על פניו גם את החלב שאינו מגידולי קרקע ושכלל לא הוזכר בין שבעת המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל.

כאמור, אינני סבור כי קושי זה הוא קושי מכריע, אך הוא עשוי לעורר פרשנות אחרת המשבצת גם את היין בביטוי הברכה "ארץ זבת חלב ודבש", כפי שנראה להלן.

האמנם חלב צאן?

פירוש "זבת חלב" - כחלב מן החי, אינו מתבהר באופן פשוט במספר הקשרים. בפרשת המרגלים כתוב:

ויבאו עד נחל אשכל ויכרתו משם זמורה ואשכול ענבים אחד... ומן הרמנים ומן התאנים... ויאמרו באנו אל הארץ אשר שלחתנו וגם זבת חלב ודבש הוא וזה פריה (במדבר י"ג, כג, כז).

באמרם "וזה פריה" מתכוונים המרגלים בפשטות לפירות שבזכותם הארץ נקראת "ארץ זבת חלב ודבש", ולא מצינו שהמרגלים הביאו עמם חלב באיזו שהיא צורה. גם במקור נוסף עולה ש"ארץ זבת חלב ודבש" אינו מתייחס לחלב מן החי. דתן ואבירם התוקפים את משה, באים בתלונה: "אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וחרם העיני האנשים ההם תנקר..." (במדבר ט"ז, יד). רש"י (שם), וכן שאר הפרשנים, מפרשים: "ותתן לנו" - הדבר מוסב על 'לא' האמור למעלה, כלומר 'לא הביאתנו ולא נתת לנו נחלת שדה וחרם'. סביר להניח שהביטוי "נחלת שדה וחרם" הוא המקבילה ל"ארץ זבת חלב ודבש", וב"נחלת שדה וחרם" מתמצית טובה של "ארץ זבת חלב ודבש". מדובר בשדה ובחרם כיחידות

11. כך אף בחז"ל. עיין ב"ב צ ע"ב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

חקלאיות, הבנה שמשווה ל"זבת חלב ודבש, אופי חקלאי ברור הקשור לעבודת האדמה, ולכן שוב יש קושי מסוים לפרש את ה'חלב' כפשוטו.

גם כאן אינני סבור כי קושי זה הוא מכריע, אך הוא עשוי לעורר פרשנות אחרת כפי שנראה להלן.

"זבת חלב" - חלב פרות

בסעיף זה אציע פירושים מיוחדים הגורסים ש'חלב' איננו חלב צאן. אפתח בהסבר חז"ל. ר' אליעזר שהובא לעיל במכילתא סובר: "חלב' - זה חלב הפירות".¹² י' פליקס סובר שלדעת רבי אליעזר אמנם בכתוב נאמר 'חלב', אך הוא מפרשו כחלב, כדברי הכתוב "כל חלב יצהר וכל חלב תירוש ודגן" (במדבר י"ח, יב).¹² לפי פירוש זה הביטוי 'חלב' משמעו מובחר, והכתוב בא לציין שבארץ ישראל יש שפע של פירות מובחרים. לכאורה, הסברו של פליקס לדברי רבי אליעזר אינו תואם את מסורת הניקוד המצויה בידינו, המורה על חלב ולא על חלב, אך ייתכן שלדעת ר' אליעזר 'החלב' הוא ביטוי כולל לנוזל שהאדם סוחט, לעתים מהחי ולעתים מפרות. "זבת חלב" הוא אפוא כינוי למיצים הזבים מפרות הארץ. ואולי תפיסה זו של החלב מייצגת הסתכלות דרשנית.

"זבת חלב" - יין לבן?

ר' מרגליות מביא במאמרו 'ארץ זבת חלב ודבש' דברי מדרש שיש בהם כדי לחדש בענייננו חידוש גדול.¹³ בברכת יעקב לבנו יהודה נאמר: "אסרי לגפן עירה [עירו קרי] ולשרקה בני אתנו כבס ביין לבשו ובדם ענבים סותה [סותו קרי]. חכלילי עינים מיין ולבן שנים מחלב" (בראשית מ"ט, יא-יב). והנה, מצאנו במדרש בראשית רבה: "כבס ביין לבושו זה חלב, ו'בדם ענבים סותה' - זה האדום".¹⁴ מסביר בעל 'מתנות כהונה': "זה החלב" - כלומר יין לבן. והאב"א¹⁵ כתב שבלשון ערבי קורין ליין לבן חלבון.¹⁶

כנראה מתוך שונאמר "כבס ביין לבשו" וכיבוס מזכיר את הצבע הלבן, ומתוך שבהמשך מודגש שמדובר ביין אדום "ובדם ענבים סותה", מסיק המדרש ש"כבס ביין לבשו" מדבר על יין לבן. ר' מרגליות מביא מקור נוסף המפרש 'חלב' כיין לבן. על

12. י' פליקס (לעיל, הערה 8), עמ' 35.

13. ר' מרגליות, 'ארץ זבת חלב ודבש', המקרא והמסורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' סב-סד.

14. בראשית רבה צח, ט, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 1259-1260. ובנוסח הדפוס: "כבס ביין לבושו" - זה החלב...".

15. הפרשן אליהו בן אברהם בן אמוזג בעל פירוש 'אם למקרא'.

16. בראשית רבה (הנדפס) שם, ד"ה זה החלב.

הפסוק: "אכלתי יערי עם דבשי שתיתי ייני עם חלבי..." (שה"ש ה', א) מצינו את התרגום: "נסוך חמר סומך וחמר חיוור..."¹⁷, דהיינו יין לבן ויין אדום.

יש התופסים את היין הלבן כמובחר שביינות ולכן להלכה הוא מוקדם לברכה.¹⁸ לפי פירוש זה ניתן לפרש, שכאשר ציינה התורה את שבחה של הארץ באמרה "ארץ זבת חלב ודבש", כוונתה הייתה לפרושה המובחרים של הארץ - גפן ותאנה, ובגפן נקטה התורה במובחר שביינות - היין הלבן.

למרות יופיו ומקוריותו של פירוש זה, קשה כמובן לראות בו ערעור של ממש על פשוטו של מקרא. בפשטות, הכתוב בברכת יעקב בא לתאר את שפע היין של נחלת יהודה, ומציג זאת על דרך המשל, שהיין כל כך רב עד שניתן לכבס בו את הבגדים. להדגשת העניין הכתוב מביא במקביל ל"כבס ביין לבשו" את "ובדם ענבים סותה". ה'סותה' אף הוא מן בגד,¹⁹ ואין אף רמז בכתוב לשני סוגי יין. בהמשך הכתובים המתארים את השפע, מוצאים אנו הבחנה ברורה בין יין לחלב "חכלילי עינים מיין ולבן שנים מחלב", ומכאן שהחלב אינו יין.²⁰ זהו אם כן פירוש מדרשי מובהק, אך הוא רומז לשאיפה לראות ביין את פאר תוצרתה החקלאית של הארץ ולקשרו לחלב.

"זבת חלב" - שפע תבואה וצאן

הסבר אחר ל'חלב' שבביטוי עשוי לעלות מדברי תרגום אונקלוס לפסוק "חכלילי עינים מיין ולבן שנים מחלב" (בראשית מ"ט, יב) - "יִסְמְקוֹן טוּרוֹהִי בְכִרְמוֹהִי יְטוּפוֹן יַעֲוֹהִי בְחֶמֶר, יַחֲוֹרֵן בְּקַעֲתִיהָ בְּעֵבוֹר וּבְעֵדְרֵי עֲנִיהָ" [אדומים יהיו ההרים מהכרמים והיקבים יטבעו ביין, ילבינו הבקעות מהתבואה ומעדרי הצאן].

17. חידושי הרד"ל בפירושו לבראשית רבה צ"ח, ט ד"ה לבושו, מביא את הפסוק ביחזקאל כ"ז, יח: "דמשק סחרתך ברב מעשיך מרב כל הון ביין חלבון וצמר צחר", כמקור "ליין חלבון". וכבר העיר מירקין בפירושו ש"יין חלבון" הנזכר ביחזקאל אינו סוג של יין, אלא יין מחלבון, שהוא כפר הסמוך לדמשק הנושא עד היום את השם חלבון שהיה מבוך ביינותיו (מ"א מירקין [מהדיר], בראשית רבה ד, תל אביב תשל"ב, עמ' 199-200). כך גם דעת האב"ע הסובר ש"יין חלבון" אינו יין לבן, אלא שחלבון הוא שם מקום. ראה בפירושו לשה"ש ה', א, ד"ה "חלבי").

18. כך המהרש"א בחידושי אגדות, כתובות קיא ע"ב, ד"ה שמה תאמר.

19. כך מפרש רש"י (שם, ד"ה סותה): "סותה" - לשון מין בגד הוא ואין לו דמיון במקרא. אף האבן עזרא מפרש (שם, ד"ה ולשרקה): "וי"א שהוא כמו כסותו והוא חסר כ"ף".

20. ר' מרגליות (לעיל, הערה 13), עמ' סג, נדחק לפרש "ולבן שנים מחלב", שהחלב הוא היין הלבן שמשכר עד שמראה שיניו ושוחק.

כאן החלב מסמן לא רק חלב ממשי, אלא צבעו הלבן הפך סמל לתבואה הבהירה הצובעת בצבעים בהירים את ההרים. אין זה אומר בהכרח כי גם ב"זבת חלב ודבש" החלב מסמן צמחים, אך מכאן פתח לפרשנות דרשנית הרואה בחלב סמל הקשור לצבע לבן בעולם הצומח.

ג. "זבת חלב" - שמנים כחלב ומתוקים מדבש

בספרי דברים נאמר: "מה צבי זה קל לאכל מכל בהמה וחיה כך פירות ארץ ישראל קלים לאכל מכל הארצות. אי קלים לא יהיו שמנים? תלמוד לומר 'ארץ זבת חלב ודבש' - שמנים כחלב ומתוקים כדבש" (פיסקא לז, מהד' פינקלשטיין עמ' 73).²¹ גם בתרגום המיוחס ליהונתן בן עוזיאל לדברים ו', ג מוצאים אנו הסבר זה: "ארע דפריהא שמינין כחלב חליין כדבש"²² (חליין - מתוקים). לפי פירוש זה הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" בא לשבח את כלל פירותיה של ארץ ישראל שהם שמנים ומתוקים.

הכתוב "וארד להצילו מיד מצרים ולהעלתו מן הארץ ההוא... אל ארץ זבת חלב ודבש" (שמות ג', ח) בא לציין את שבחה של ארץ ישראל לעומת מצרים. פירות העץ היו מצרך נדיר במצרים, שרוב שטחה מוצף בתקופות מסוימות במי הנילוס, הצפה שמונעת גידול עצי פרי הסובלים מריקבון בעת עמידה ממושכת במים. עצי פרי יכלו לגדול במצרים רק באזורים המוגבהים מאוד ממי הנילוס, דבר שהצריך השקיה בתנאים קשים.²³ אכן, כאשר ישראל מזכירים את שפע המזון במצרים, מונים הם רק ירקות: "זכרנו... את הקשאים ואת האבטחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים" (במדבר י"א, ה), ואינם מזכירים אף לא פרי אחד.

למרות שגידול התמרים במצרים היה נפוץ, הרי שזני התמרים המצריים הם יבשים מאוד, בניגוד לתמרי הארץ שהם עסיסיים ומלאים דבש.²⁴ אם כן, דבש התמרים ראוי לאפיין את מעלתה של ארץ ישראל על מצרים.

פירוש מדרשי זה הסובר שהביטוי "זבת חלב ודבש" מתייחס למעלתם של כלל פירות הארץ, עוקף את הקשיים שהובאו לעיל. הנה, התיאור של הנביא ישעיהו על חורבנה של הארץ, בה יהיו שפע חלב ושפע דבש ממשיים, אינו מעיד כלל על שבח

21. מקבילה לספרי נמצאת בבבלי כתובות קיב ע"א.

22. כך אף בתרגומו לדברים י"א, ט; שם כ"ו, ט; שם, טו. רק בדברים כ"ז, ג התרגום מעט שונה: "ארעא דפריהא שמינין כחלב ועבדין דבש".

23. י' פליקס (לעיל, הערה 7), עמ' 78.

24. עיין בירושלמי דמאי פ"ב (כב ע"ב), המציין שתמרי ארץ ישראל היו משובחים מאלה שבאלכסנדריה. ראה: י' פליקס, **עולם הצומח המקראי**, רמת גן 1968, עמ' 45, שם הוא מביא הוכחות למעלתם של התמרים שבארץ ישראל.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ואין לקשור אותו לצד של שבח ארץ ישראל שהיא "זבת חלב ודבש". לפי הפירוש המדרשי אין מדובר בביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" על חלב ועל דבש ממשיים, אלא על טיב הפרות שבהם נשתבחה ארץ ישראל.

ניתן להבין אפוא את הביטוי "זבת חלב ודבש" כמדבר בפרות הארץ. הגישה המדרשית הזו עשויה להתיישב עם דברי המרגלים. כאשר המרגלים שבים מתור הארץ ואומרים עליה "וגם זבת חלב ודבש הוא וזה פריה" (במדבר י"ג, כז), הם אכן מביאים מן הפרות המשובחים והנפוצים בארץ - גפנים, תאנים ורימונים. הבנה זו של "זבת חלב ודבש" גם משיבה על השאלה, מדוע התורה לא מזכירה בשבח הארץ במיוחד את הגפן, שכן לפי פירוש זה גם הגפן כלולה בפרות השמנים והמתוקים של הארץ. אם כן, הפירוש המציע כי הביטוי "זבת חלב ודבש" מדבר בפרות - מדרש הוא, אך כדרכו של מדרש נשען הוא על רמזי הכתובים.

ד. סיכום

סקרתי במאמרי את הפירושים השונים שמצאתי בדברי קדמונינו בעניין הבנת שבחה של ארץ ישראל "ארץ זבת חלב ודבש", ועיינתי בגישותיהם של חוקרים מודרניים לביטוי. יש הסוברים ש'הדבש' הוא דבש הדבורים, ויש המפרשים אותו ככינוי רחב יותר לכלל דבש הפרות.

קשת רחבה של פירושים מצויה ביחס ל'חלב'. יש הסוברים שמדובר על החלב מן החי, וזה בוודאי פשוטו של מקרא, ויש המייחסים את 'החלב' לחלב הפרות. שני פירושים חדשניים נוספים, שיסודם בדברי קדמונים, מנסים לבאר את משמעות 'החלב'. האחד מפרשו כיין לבן, והשני מפרשו כמתייחס ללובן התבואה והצאן. העלינו את הקשיים שיכלו להביא להיווצרותם של הפירושים השונים, והצגנו את הפירוש שמצליח לחמוק מקשיים אלו, והוא ש'זבת חלב ודבש' מתייחס לפרותיה של ארץ ישראל שהם שמנים ומתוקים כדבש.